

органу в Україні обов'язково необхідно повернутися, але зі впливом певного часу, коли стане сталою практика застосування положень КПК 2012, інших законів, пов'язаних з кримінальною процесуальною діяльністю, у державі вималюється міцний "кадровий кулак" слідчих. Окремою тезою хотілося б зазначити, що ефективна робота органів досудового слідства в значній мірі залежить від морально-вольових та професійних якостей кадрового складу, а вже в другу чергу від організаційної побудови слідчого апарату.

Використана література:

1. Кагамов М.Ч. Актуальні проблеми совершенствования расследования преступлений в республике Казахстан// Автореф. дис. ... доктор, юр. наук: 1200.09. К. 1997. -48с.
2. Петриченко О. Проблеми реформування законодавства щодо системи органів досудового слідства в Україні <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=587>.
3. Півненко В. Слідчий комітет: судове чи відомче слідство//Право України. - 2000. - № 10. - С. 57.
4. Фаринник В., Романюк Б. Чи є майбутнє у Слідчого комітету/ /Юрид. вісн. України. -2011. - № 38. - С.6 - 7.

УДК 343.225 **ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ НЕОСУДНОСТІ**
О.В. Зайцев **КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИМИ ШКОЛАМИ**
О.О. Маслова

У статті розглянуто наукові погляди представників основних шкіл кримінального права на проблему неосудності. Приділено увагу філософському підґрунтя класичної, антропологічної та соціологічної шкіл. Розглянуто вплив на розвиток проблеми неосудності кожної із шкіл кримінального права в ході їх еволюції з XIX століття по теперішній час.

Ключові слова: *неосудність, психічний розлад, небезпечний стан, заходи соціального захисту.*

В статье рассмотрены научные взгляды представителей основных школ уголовного права на проблему невменяемости. Уделено внимание философской почве классической, антропологической и социологической школ. Рассмотрено влияние на развитие проблемы невменяемости каждой из школ уголовного права в ходе их эволюции с XIX века по настоящее время.

Ключевые слова: *невменяемость, психическое расстройство, опасное состояние, меры социальной защиты.*

In the article the scientific looks of representatives of basic schools of criminal right are considered to the problem of diminished responsibility. Paid attention to philosophical soil of classic, anthropological and sociological schools. Influence is considered on development of problem of diminished responsibility each of schools of criminal right during their evolution from XIX of century for present tense.

Key words: diminished responsibility, psychonosema, dangerous state, events of social defence.

Сучасні умови життєдіяльності українського суспільства обумовлюють збільшення кількості стресових факторів, які, в свою чергу, породжують емоційне напруження людей, а також сприяють виникненню психічних розладів. Психічні розлади можуть мати приховану сутність і сприйматися оточуючими як дивності характеру, що обумовлені неврівноваженістю особи, її замкнутістю тощо. У конфліктних ситуаціях ці розлади можуть знижувати адаптуючі здатності, ослаблювати механізми внутрішнього контролю особи, звужувати можливість вибору нею адекватних ситуації рішень і варіантів поведінки або, навпаки, полегшувати здійснення імпульсивних вчинків. Все це негативно позначається на розвитку особи і може проявлятися у поведінці, у тому числі протиправній.

У зв'язку з цим у судовій практиці виникла проблема оцінки та врахування висновку лікарів судово-психіатричних експертів про відсутність здатності певних осіб усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними під час вчинення суспільно - небезпечного діяння.

Дослідженню проблеми неосудності присвятили свої наукові праці О.Ф. Кістяківський, В.А. Ломако, В.В. Лень, П.І. Люблінський, Р.І. Міхєєв, Г.В. Назаренко, В.Б. Первомайский, А.А. Піонтовський, Л.З. Слонимский, СІ. Тихенко, В.С. Трахтеров, В.М. Трубников, Р.Р. Тугушев, І.К. Шахріманьян та інші правознавці і психіатри.

Наука кримінального права пройшла досить значний історичний шлях розвитку та становлення. У зв'язку з різною політичною, економічною та соціальною ситуацією змінювалися і напрямки розвитку науки, які мали у своїй основі різне філософське обґрунтування. Найбільш поміреними вважаються вчення трьох шкіл кримінального права: класичної, антропологічної та соціологічної.

Кожна школа кримінального права надавала власне визначення та тлумачення поняттю неосудності, що становить науковий інтерес з їх вихідними концепціями. Представники класичної школи сформу-

лювали гуманістичні ідеї, що були спрямовані проти феодалного кримінального права, жорстокості, широкого застосування смертної кари і цим поклали початок класичній школі.

Класична школа, що зародилася в другій половині XVIII століття мала абсолютне панування до останньої третини XIX ст. [1, с. 428 - 430]. Ця школа перебувала під впливом філософії І. Канта, Г. Гегеля, А. Фейєрбаха і Р. Гіпеля, праці яких сформулювали основні принципи класичної школи [2, с. 153].

Г. Гегелем були порушені питання про неосудність дітей, слабоумних і божевільних. Він вважав, що злочинець в момент, коли він діє, повинен ясно усвідомлювати неправомірність свого вчинку та його наслідки. Він також вказував на те, що закони мають бути справедливими [2, с. 154]. А. Фейєрбах рішуче відмежував юридичну осудність від моральної. Щоб покласти основу для вивчення юридичної осудності він дослідив походження злочинів. Причина злочинних дій базується на основі бажань, волі людини [4, с. 94].

До початку XIX століття в Західній Європі і в Росії психічно хворі засуджувалися та каралися так само, як і здорові особи. Тільки в 1794 році французький лікар-психіатр Пилип Пінель, завдяки своїй науковій і практичній діяльності домогся від Національного Конвенту Французької Республіки дозволу про зняття ланцюгів із психічно хворих. Саме в КК Франції 1810 року вперше була передбачена стаття про неосудність. Ст. 64 КК, зокрема, проголошувала: "Немає ні злочину, ні проступку, якщо під час вчинення дій обвинувачений перебував у стані божевілля" [3, с. 115]. Пояснювальна записка до кодексу, касаційний суд і доктрина тлумачили вступні слова ст. 64 КК Франції у тому розумінні, що божевілля є обставина, що усуває винність, а осудність є умовою (передумовою) вини і кримінальної відповідальності. Незважаючи на те, що в ст. 64 цього кодексу зазначений лише медичний критерій формули неосудності, значення закріплення цієї статті в законі очевидно [18, с. 44].

Ідеалістичні погляди представників класичної школи, що переважали в середині XIX ст. з їх вченням про свободу волі визначили в ряді європейських країн і відповідне формулювання юридичного критерію. Зокрема, в німецькому кримінальному законодавстві в статті, що визначає неосудність в якості юридичного критерію було прийнято "відсутність вільного волевиявлення". Відповідно до вищевикладеного § 51 Уложення про покарання Німецької імперії 1871 р. передбачає: "не є караним діяння якщо особа, яка вчинила його не усвідомлювала своїх

дій або хворіє на психічну хворобу, в результаті чого було виключено вільне волевиявлення" [5, с. 31].

Історично юридичний критерій з'являється в законодавчих формулах неосудності в середині XIX ст. Його юридичне закріплення відповідає розвитку сучасних уявлень про психічні розлади. Різні за ступенем тяжкості психічні розлади обумовлюють структуру формули неосудності, а саме наявність двох критеріїв.

Формула неосудності, що включала в собі обидва критерії з'явилась, наприклад в російському законодавстві в "Уложеннях про покарання кримінальні та виправні" 1845 р. і діяла без суттєвих змін фактично на протязі XIX ст. Критерії формули неосудності були досить недосконалими, а сама формула була закріплена у трьох статтях Уложення. В статті 95 характеризувались випадки хронічних захворювань психічної діяльності і вродженого недоумства. Відповідно до цієї статті визнавались неосудними "безумні від народження і божевільні (біологічний критерій), якщо вони за своїм станом не розуміли протиправності вчинюваних дій" (юридичний критерій). В ст. 96 йшлося про групу тимчасових розладів психіки, що звісно не охоплювали всі перехідні стани психічного розладу. При цьому стаття мала недостатньо визначений і ясний характер з точки зору психіатрії і не містила в собі юридичний критерій. Незадовільність формули неосудності полягає в її роздробленості, формалізмі та архаїчності ознаках біологічного критерію таких як, безумство і недоумкуватість. Ст. 97 об'єднала абсолютно різні хворобливі стани як хронічні так і тимчасові. Поняття слабоумство не виключало осудність, а лише слугувало пом'якшуючою обставиною для суду [5, с. 33].

Осудність визначалась як стан, коли людина володіє свідомістю і свободою волі, тобто здатністю вільно обирати поведінку, вчиняти ті чи інші дії. Якщо цих елементів немає - особа визнається неосудною і, тому, не підлягає кримінальній відповідальності [6, с. 39 - 40].

Науковці стверджують, що класичний напрям у сучасному кримінальному праві виконує і в подальшому буде виконувати фундаментальну функцію - доки людство не створить нові оптимальні системи впливу на злочинність [2, с. 156].

У 70 - х роках XIX століття з'явилась школа кримінального права названа антропологічною. Засновником антропологічного напрямку справедливо можна назвати Ч. Ломброзо, італійського професора судової медицини. Однодумцями Ч. Ломброзо були - професор з кримінального права Е. Феррі і юрист-практик, барон Р. Гарофало. Пе-

реважно основну увагу вони приділяли соціально - психологічним аспектам злочинності [2, с. 157].

На думку Ч. Ломброзо, причини злочинів закладено в самій біологічній природі людини. Головне місце має посідати не діяння, а діяч - злочинець, його потрібно вивчати, застосовуючи відповідні методи. Ч. Ломброзо розвив своє вчення про природженого злочинця, якому від народження властиві певні особливості. Зовнішні особливості - це, наприклад, асиметрія обличчя, дефекти грудної клітини, надмірний розмір щелепи, зайва кількість пальців. Про окремих злочинців він писав: "Як правило, зlodіям притаманні рухливість рук і обличчя, неспокійні, найчастіше косі очі. Звичні вбивці, рецидивісти, мають холодні, скляні очі, нерухомі й іноді заповнені кров'ю. Внутрішні особливості зводились до наступного: "відсутність каяття або муки сумління, цинізм, жорстокість, мстивість, марнославство" [7, с. 129 -130].

Основна ідея зводилася до того, що існує вроджений тип кримінального злочинця, котрий представляє собою з антропологічної точки зору явище атавізму, а з погляду клінічної психіатрії - приховану форму епілепсії. Ці особливості були піддані критиці, внаслідок якої було доведено, що названі Ч. Ломброзо "клейма" виявилися у багатьох людей. У більшості випадків закоренілі злочинці не виявляли жодних ознак епілепсії, а епілептики ніколи не вчиняли злочинів [8, с. 3 - 15].

Крім природженого злочинця, Ч. Ломброзо і Е. Феррі виділяють інші класи злочинців, класифікація яких була затверджена на антропологічному конгресі в Римі, що відбувся в 1885 р. Класифікація побудована наступним чином: 1) психічно - хворі і напівбожевільні; 2) вроджені або невинні; 3) рецидивісти (звичні); 4) випадкові; 5) злочинці у стані афекту(по пристрасті). Суттєво відрізнялась класифікація Р. Гарофалло, затверджена на антропологічному конгресі в Парижі у 1885 р. він виділяє три категорії злочинців: вбивці, насильники і крадії. Перші характеризуються інстинктивною жорстокістю та повною відсутністю моральних якостей. Другі позбавлені співчуття і спотворено розуміють честь і помсту. Крадії ж, позбавлені чесності [9, с. 132].

Представники антропологічної школи визнавали неможливим застосування покарання до неосудних, ставлячи перед собою за мету охорону суспільства. Вимагали на законодавчому рівні прийняти міри для ізоляції зазначених осіб. У свою чергу пропонуючи заклади для лікування осіб, що страждають на тяжкий психічний розлад, які лише після того як комісія лікарів - психіатрів прийме рішення, що особа цілком видужала або не несе загрози для суспільства і може повернутися до нормального життя в соціум [9, с. 75].

Визнаючи злочин результатом вродженого психічного розладу антропологі послідовно заперечують моральну відповідальність, заміщують її суспільною. Суспільна відповідальність, на їх думку, є більш прийнятною ніж моральна, оскільки особа відповідальна перед суспільством за кожен свій вчинок.

Безперечно злочинець не винен в тому, що страждає на психічну хворобу чи має певні розлади психіки, але ж і не вина суспільства, що воно вимушене захищатися застосовуючи покарання. "Час перестати жаліти злочинця, треба пожаліти суспільство" [1, с. 435]. Таким чином, підставою для покарання слугує не відплата або виправлення, а необхідність захистити суспільство. Необхідно застосовувати заходи безпеки до осіб, що мають ознаки злочинця.

Покарання замінюється заходами соціального захисту, які застосовуються відповідно до ступеня небезпеки даної особистості, що з'ясовується за допомогою психо - фізичних досліджень злочинця. Доктор Кінберг наполягав на обов'язковому психіатричному огляді деяких категорій обвинувачених. Він вимагав здійснення огляду ко-жен раз коли злочин дає підстави підозрювати наявність патологічних аномалій [10, с. 351]. Представники антропологічної школи висували вимоги відмовитись від суду присяжних, натомість замінити суди медичними закладами [11, с. 81].

Якщо злочин - це біологічне явище, то покарання не може досягти своєї мети, а тому треба відмовитися від понять осудності та вини, моральної відповідальності. Біологічна теорія злочинності, створена антропологічною школою, вводячи фаталізм у пояснення поведінки особистості, повністю ігнорувала активну роль людської свідомості і волі. Репресія виступає як санкція механічного знешкодження осіб, небезпечних для суспільства. З цього погляду злочинна дія є тільки симптомом, а не підставою караності.

Вирішального значення набуває питання не про осудність і вину, а про те, до якої категорії злочинців повинна бути віднесена особа, яка вчинила злочинну дію, тому що заходи соціального захисту застосовуються відповідно до типу злочинця [12, с. 20],

Ч. Ломброзо виступав за широке застосування смертної кари, на його думку, - штучний відбір у суспільстві внаслідок якого мають бути знищені звичайні злочинці. Вчення антропологів не було прийнято теорією кримінального права, оскільки зводилось до засобу розправи над людиною через її біологічні характеристики. Заслугою Ломброзо є те, що він пов'язував інтелектуальні і фізичні риси зло-

чинності з іншими явищами природи, таким чином його теорія є значним прогресом кримінальної антропології [10, с. 349],

Підкреслюючи внесок антропологічної школи в царину кримінально права, слід зазначити, що вона дала поштовх до вивчення особи злочинця. Це згодом сплутувало появою нового соціологічного напрямку.

Нестримне зростання злочинності у всіх країнах Європи в другій половині XIX століття, у зв'язку з швидким темпом розвитку капіталізму, змусив криміналістів піддати сумнівам стару (класичну) систему кримінального права. Та шукати нові шляхи, що більш надійно гарантуватимуть захист суспільства від зростаючої злочинності. Над вирішенням цієї задачі працював новий напрямок в науці кримінального права: - кримінально - соціологічна школа [13, с. 12].

Соціологічна школа виникла на початку 80-х років XIX ст. Ідеї представників антропологічної школи встигли дискредитувати себе, злочинність зростала, особливо рецидивна, поширювалася і юнацька злочинність.

Необхідно було сформулювати нову наукову концепцію кримінального права, яка б більшою мірою відповідала потребам дійсності і була підставою для реформ законодавства. До цього часу набув значного поширення позитивізм - філософська течія, яка не виходить із метафізичних поглядів, а покладає в основу позитивні факти, що повинні визнаватися за допомогою їх опису, реєстрації [14, с. 19].

Соціологічна школа, не відмовляючись від власних позицій, погодилися сприйняти концепції класиків щодо вини, осудності, покарання, залишивши поняття "небезпечного стану" та "заходів безпеки". На думку соціологів, злочин не є результатом вільного волевиявлення, як про те писали класики. Адольф Принс вказував на слабку сторону класичної школи, яка розглядала злочин як простий юридичний феномен, різко відмежувала злочинця і чесну людину та прагнула протидіяти злочинним посяганням тільки за допомогою законів і в'язниць. Вчення про соціальний захист не підтримувало поглядів класичної школи на злочинця, як людину котра вільно бажає чинити зло, а прийняло принцип моральної відповідальності, необхідної для захисту суспільства [10, с. 39]. Злочин - це результат складної взаємодії різноманітних чинників, з одного боку - індивідуальних (у тому числі біологічних), а з другого - соціальних.

Відкидаючи крайності вчення антропологів про природженого злочинця, соціологи стверджували, що є люди, спосіб життя яких або особливості особистості злочинця несуть загрозу для суспільства.

До цих категорій людей належать не лише ті, хто вчиняє злочин, але й ті, хто не вчинив конкретно нічого злочинного, але внаслідок певних обставин мають визнаватися такими, що перебувають у небезпечному стані. Це, на думку соціологів, учасники антигромадських організацій, жебраки, бродяги, безробітні, алкоголіки, психічнохворі. Фактори злочинності, особливо соціальні, можуть бути усунені, але злочинність є постійним явищем. Як стверджували соціологи, підставою для репресії є не діяння, а діяч, не склад злочину, а небезпечний стан. Розпливчатість ознак небезпечного стану відкривала широкі можливості для необгрунтованих репресій та свавілля, а тому була негативною частиною вчення соціологічної школи [15, с. 87 - 88].

Представники соціологічної школи розробили класифікацію злочинів і залежно від цього пропонували різні види репресії. До так званих "випадкових" злочинців слід застосовувати, виходячи з принципу моральної вини, "відплатне покарання"; відносно звичних злочинців (непоправних) Ф. Ліст пропонував знищення - страту або довічне ув'язнення; до рецидивістів (звичних) необхідно застосовувати заходи соціального захисту: поміщення в спеціальні установи, відправлення в заслання, поліцейський нагляд тощо.

Поняття "заходи соціального захисту" вперше з'явилося в проекті Швейцарського кримінального кодексу 1893 р. до них належали: а) нагляд за рецидивістами, так зване "збереження звичних злочинців" полягало в поміщенні особи до спеціального закладу, пристосованого виключно для цієї категорії злочинців де таких осіб навчають, відповідно до їх здібностей, роботі котра надасть можливість забезпечити себе на свободі; б) привчання до праці розпусних; в) лікування хронічних алкоголіків за рішенням суду особа направляється до лікувального закладу, що тягне за собою відстрочення покарання, однак бі-льше двох років особа не може знаходитись на лікуванні [13, с. 38].

Характерна особливість заходів соціального захисту, що зазначені в проекті Швейцарського кримінального кодексу полягає не у їх зв'язку з конкретним складом злочину, а з формами небезпечного стану алочинця. Проекту відомі інші, прямо не названі, заходи соціального захисту, що мають місце в кодексі, а саме: а) примусове виховання неповнолітніх злочинців; б) заходи відносно неосудних злочинців та в) заходи по відношенню до обмежено - осудних [13, с. 41].

Кримінальний кодекс РРСФР прийнятий 1 червня 1922 року вперше вводить в наше кримінальне законодавство поняття "заходи соціального захисту". Більш докладніше розглянемо ст. 46 КК РРСФР,

яка вказує на заходи що застосовуються до психічно хворих осіб: а) поміщення в заклади для розумово чи морально дефективних та б) примусове лікування. Умови застосування обох заходів зазначені в ст. 47 КК РРСФР, по-перше - визнання особи, яка скоїла злочин, неосудною; по-друге - встановлення судом, що перебування даної особи на свободі є небезпечним для суспільства. За наявності цих двох умов суд виносить постанову про примусове поміщення обвинуваченого в заклад для розумово чи морально дефективних або в лікувальний заклад. Таким чином, розглянуті заходи соціального захисту застосовуються тільки відносно неосудних, до речі застосування того чи іншого заходу залежить від конкретного небезпечного стану обвинуваченого [13, с. 43].

Адольф Принс та інші представники цієї школи, визнаючи обумовленість людської поведінки, вважали що "вчинене діяння, взяте окремо, може бути не менш небезпечно, ніж той, хто його вчинив. Для вибору доцільних заходів слід звертати більше уваги на постійний стан індивіда, ніж на скоєний вчинок" [16, с. 71 - 72].

У 1889 році представники соціологічної школи кримінального права організували Міжнародний союз криміналістів, який проіснував до Першої світової війни і провів до 1915 року дванадцять своїх з'їздів. Для участі в роботі запрошувалися представники різних шкіл кримінального права. На цих з'їздах обговорювалися різні проблеми, у тому числі й вчення про небезпечний стан особистості.

Основне місце у вченні соціологічної школи займає теорія "небезпечного стану". Він визначається, як стан особи, на підставі якого можна побоюватися, що особа вчинить злочин. Існування небезпечного стану визнається тоді коли можна опираючись на особливі інтелектуальні ознаки особи стверджувати, що загроза і виконання звичайного покарання не зможуть утримати особу від вчинення злочинних діянь. Небезпечний стан може існувати і тоді коли особа не вчиняла ніяких злочинних дій [10, с. 84]. Як поняттю "злочину" відповідає поняття "покарання", так вченню про "небезпечний стан" властиве поняття "заходів соціального захисту", що застосовуються до осіб, які носять у собі загрозу громадському порядку [17, с.99]. Заходами соціального захисту є: заходи пристосування, які направленні на адаптацію особи до соціального життя і заходи усунення, що позбавляють суспільство від небезпечної особи. Відзначалося, що припущення небезпечного стану для "нормального первинного" злочинця буде рідким явищем. Воно властиве психічно неповноцінним людям, а психічні розлади, у свою чергу, рецидивістам. Щодо психічно хворих злочинців, то вони,

за цією теорією, завжди зберігають ознаки небезпечного стану, і застосування до них заходів захисту суспільства не може мати сумнівів [17, с.114-121]. у представників соціологічної школи питання про винуватців заміняються вивченням стану особистості, як тривалого явища, що визначає не тільки минуле і сьогодення, а й майбутнє [17, с.125].

Соціологічна школа у кримінальному праві надала вченим-юристам дієвий інструмент наукового дослідження кримінально-правових явищ - соціологічні та статистичні методи. Аналізуючи позитивні зрушення, до яких привів соціологічний напрям у науці кримінального права, хотілося б звернути увагу на те, що соціологічна школа, проголосивши існуючу до неї науку кримінального права такою, що не відповідає потребам суспільства, незабаром сама пережила певну трансформацію.

У сучасній науці кримінального права соціологічний метод визнається одним з основних. Він дає можливість встановити адекватність ознак того чи іншого діяння, описаних у законі, властивостям фактично вчинених суспільно небезпечних діянь. Ідеї соціологічної школи справили істотний вплив на законодавство. Так, у Франції в **1885 р.** було видано закон про непоправних рецидивістів. Заходи безпеки вперше було введено кримінальним кодексом Норвегії 1902 р. В Англії у 1908 р. було прийнято закон про попередження злочинності. Взагалі-то, майже всі кодекси XX сторіччя відтворювали дуалістичну систему заходів репресії - покарання та заходів безпеки.

До середини XX сторіччя позиції представників шкіл кримінального права істотно не змінилися. В 1950 -1960 рр. відбувся ряд з'їздів і семінарів (Женева 1955р., Копенгаген 1955р., Гаага 1960р., Монреаль 1960р., Лондон 1964р.), на яких проблема неосудності і осудності осіб із психічними розладами обговорювалася щодо злочинців - психопатів. Представники антропологічної школи висловлювалися за те, що їх слід визнавати неосудними і лікувати. Підмінюючи вирішення питання про осудність міркуваннями про "доцільні" заходи захисту суспільства від правопорушників, соціологічна школа відстоювала ідею невизначених вироків, а також продовження позбавлення волі понад строк, передбачений вироком [5, с. 204]. Чинне кримінальне законодавство різних правових систем дотримується висновків класичної та соціологічної шкіл, про що йтиметься у наступних публікаціях.

Таким чином, можна визнати, що саме в ході розвитку кримінально - правових шкіл, представники яких обговорювали, пропонували і аргументували реформування кримінального законодавства в

літературі, а також на міжнародних з'їздах, можна пояснити наявність на цей час у КК багатьох країн статей про неосудність, аналіз якої та пропозиції щодо її подальшого вивчення залишаються актуальним і до сьогодні.

Використана література:

1. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник /Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Таля. - 4-е вид., переробл. і допов. - Х; Право, 2010. - 480 с.
2. Хавронюк М, Історія кримінального права європейських країн: Монографія. - К.: Істина, 2006. -190 с.
3. Французский уголовный кодекс 1810 года: Закон (с изменениями и доп. по 01.06.1940 г.). - М.: Юр. издат., 1947. - С. 115.
4. Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. - К.: Тип. Иогансона, 1891. - 850 с.
5. Лунц Д. Р Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии. - М.: Медицина, 1966. - 236 с.
6. Тихенко С.И. Невменяемость и вменяемость / С предисловием Н.Н. Паше-Озерского. К.: Трест "Киев-Печать", 8-я типография, 1927. -104 с.
7. Ошерович Б. К постановке вопроса о методологических основах антропологической школы уголовного права // Проблемы уголовной политики. - 1937. - Выш. 3. - С. 121 -141.
8. Ломброзо Ч Пресуппозити и эпилепсия // Юрид. вестник. - 1887. -№5.- С3-15.
9. Чубинський М. П. Общая характеристика новых учений в уголовном праве // Статьи и речи по вопросам уголовного права и процесса. - Харьков., 1906.-С. 61-86.
10. Люблинский П.И. Международные съезды по вопросам уголовного права за десять лет (1905-1915 гг.). - Петроград: Сенатская типография, 1915. -379 с.
11. Полетаев Н. Гранила уголовной ответственности душевно больных // Журнал юридического общества при императорском С,- Пегербургском ун -те. - 1896. Кн.5. - С. 53 -102.
12. Ферри Э. Уголовная социология. Часть 2. - Спб.; Б/изд., 1910.-478 с.
13. Пионтковский А.А. Мери социальной защиты и Уголовный кодекс Р.С.Ф.С.Р. // Советское право. -1923. - №3 (16). - С.12 - 52
14. Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заінчковський та ін.; За заг. ред. М.В. Костецького, Б.Ф. Чміля. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - 336 с.
15. Харитонова О.В. Кримінально - правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально - правових досліджень: монографія - Х.: Право, 2010. - 252 с.

16. Принс А. Защита общества и преобразование уголовного права. - М.: Книгоиздательство торг. дома "В.И. Знаменский и К", 1912. -157 с.

17. Станкевич Б. Борьба с опасным состоянием, как основная задача нового уголовного права // Новые идеи в праведенки / Под ред. Петражицкого Л.И. - СПб.: Образовашге, 1914 - С. 78 -135.

18. Трахтеров В.С. Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк). - Харьков: Украинская юридическая академия, 1992. - 83 с.